

HÜSAM'IN GECİKEN ARMAĞANI

Tayyibe ELESKERGIZI*

Cemile SADIGGIZI**

Akt. Cengiz ALYILMAZ***

XIII. yüzyılda Azerbaycan dilciliğinin en fazla gelişme gösteren sahası sözlükbilim (leksikoloji) olmuştur. Yapılan işlerin çokluğuna ve önemine bakarak bu yüzyılı "sözlükçülüğümüzün altın devri" diye adlandırmak mümkündür. Nitekim âlimlerimiz ilk defa bu yüzyılda ikidilli (Türkçe-Farsça, Farsça-Türkçe) sözlükler hazırlama teşebbüsünde bulunmuş ve dilcilik tarihimizi kıymetli eserlerle zenginleştirmişlerdir.

Fakat son zamanlara kadar, bu devre ait elimizde bulunan yegâne eser Hinduşah NAHÇIVANI'nin 677/1279 yılında vücuda getirdiği **Es-sihahü'l Acemiyye**'si idi.

XIII. yüzyılda Türk Dünyası'nın vücuda getirdiği ve bugüne kadar Türk Dünyası'nın kaybolduğunu sandığı sanat incilerinden biri de **Tuhfe-i Hüsam (Hüsam'ın Armağanı)**'dir.

Uzun araştırmalar, yazışmalar sonunda yedi yüz elli (750) yıllık bir aralıktan sonra **Hüsam'ın Armağanı**'nın bir nüshası bulunmuştur. Bu nüsha, şimdilik bilinen tek nüshadır. Şimdilik diyoruz; çünkü belki bir gün bir başka yerde bir başka nüshası bulunabilir.

* Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü.

** Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü.

*** Atatürk Üni. K.K. Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Ed. Eğt. Böl.

Yüzyıllardan beri edebiyatımızda, dilciliğimizle ilgili kaynaklarda bu eserin kaybolup gittiği üzüntüyle belirtilmiş ve bu kaynaklarda eserin bilinen ilk iki mısra'ı sürekli tekrarlanmıştır.

**Huda-Tanrı, tevanger ma'nisi bay,
İşe buyrug edici-kâr-fermay.**

Azerbaycan âlimleri arasında da bu meşhur eserin kaybolup gitmesine üzülenlerin fazla olduğu görülür. M. Arif, H. Araslı, E. Demircizade, C. Gehramanov vd gibi.

Bizim elde etmiş olduğumuz nüshada eserin adının **Tuhfe-i Hüsam** değil de **Nazm-ı Hüsam** olarak geçmesi de eserin uzun süre gizli kalmasına, bulunamayışına sebep olmuştur. Sözlük hakkındaki tek ışık kaynağı olan iki mısra, eserde Hüsam'ın adının dört defa anılması, tezkirecilerin kaydettikleri gibi eserin manzum Türkçe-Farsça sözlük olması bununla birlikte pek fazla hacimli olmaması vb. bilgiler bu el yazması eserin **Tuhfe-i Hüsam** sözlüğü olduğunu söylemeye imkân vermektedir.

Tuhfe-i Hüsam'ın yazarı XIII. yüzyılda yaşamış olan görkemli Azerbaycan âlimi ve şairi Hüsameddin Hasan ibn Abdülmü'min HOYİ'dir. Hüsam hem edebiyat hem de dilcilik sahalarında kalem oynatmış ve bu sayede, adı devrinin yetenekli sanatkarları arasında anılmış ve şöhret bulmuştur.

Hüsam HOYİ, kendi muasır Zülfükar Şirvanî ile dost olmuş ve **suhan** redifli kasidesini ona ithaf etmiştir. Zülfükar Şirvanî de aynı redifli kasidesi ile ona cevap vermiştir. Her iki kaside de Zülfükar Şirvanî'nin Britanya müzesindeki **Divan**'ında yer almış ve bu **Divan** 1934 yılında Londra'da Edwerds tarafından tıpkıbasım yoluyla

neşrolunmuştur. (Bu konudaki bilgileri bize Dr. R. Hüseyinov vermiştir.) Hüsam ve Z. Şirvanî'nin birbirine benzer bir hayat sürdürdükleri görülür. Zira onlar ellerinden obalarından uzak yerlerde, şahların hükümdarların saraylarında sık sık karşılaşmış birbiriyle dost olmuşlardır.

Hüsam, Zülfükar'a hitaben şunları yazar:

"..... **Kalemimin yüzü zamanenin yalanları iftiraları yüzünden sararmıştır. Kalemim sözün haysiyetsizliği yüzünden kara suya batmıştır (mateme bürünmüştür). Bu sebeple de kalemimin işi iyi gitmiyor. Zira sözün rüzigârı mürekkep kabı gibi karadır. Bizim incimiz (sözümüz) arasında aslında bir bağ vardır: Sen sözün zülfükarısın; hüsam ise çakeri (hizmetkârı).**"

Şairin söz sanatının itibardan, nüfuzdan düşütüğüne işaret eden mısralarında aynı zamanda onun zamaneden yakındığını gösteren motifler de yer alır.

Hüsam ve **Zülfükar** kelimelerinin arasındaki yakın anlam ilişkisinden (hüsam: keskin kılıç - zülfükar: Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye armağan ettiği ucu çatallı kılıç) ustaca istifâde eden Hüsam HOYİ anlamı, güçlü bir teşbih yapmıştır.

Zülfükar Şirvanî'nin yazmış olduğu bir kasidede ondan övgüyle söz etmesi, Hüsam'ın şiir sanatında eşsiz bir yere sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

"**Senin ilhamına, mükemmel şiirinin cevherine ant içerim, senin fikrine, yani sözünün mükemmelliyetine ant içerim. Sözün zülfükarı, Hüsam'ın ilhamının hançeri karşısında kalkanını kaldırıysa da acizliğinden utandı.**"

Hüsam da Zülfükar gibi "inciler saçan kaleminin süvarisini üç atla sağa sola sürmüştür. "Yani Hüsam üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) eserler vücuda getirmiştir.

Kaynaklar, kataloglar (Hacı Halife, E. Dövetabadi, Dehhoda, E. Münzevi, Muhammed Ali Terbiyet, M. Ağasi) onun beş eseri; Ağa Bozork Tehrami ise bir **Divan**'ı daha olduğunu kaydederler. Hüsam'ın devri, hayatı, ilmi ve edebî kişiliği bu güne kadar kesin olarak bilinmediği için bu rakamların hepsini "tahmini rakamlar" olarak değerlendirmek gerekir.

Hüsam, XIII. yüzyılın güçlü sözlükçülerinden biri olmuştur. O, Azerbaycan Türkçesiyle manzum olarak kaleme aldığı **Tuhfe-i Hüsam**'dan başka Farsça-Arapça **Nesibü'l-Fityan ve Nesibü't-Tibyan (Gençlerin Kismeti ve Hayırsever İzahat)** adlı manzum sözlüğünü de yazmıştır.

Kaynaklar, orta asırlarda izahlı, kafiyeli, manzum sözlüklerin yazarlarının bir kuralmışçasına genelde şairler olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela; Getran Tebrizî, Esed-i Tusî, Hübeyş Tibilisî, Ebu Nesr Ferahî, Hüsam HOYÎ, Hinduşah Nahcivanî sözlükçü olmalarından önce şair idiler. Çünkü böyle sözlüklerin bir kısmı edebî eserlerde zor anlaşılan kelimeleri açıklama ihtiyacından, diğer bir kısım ise şairlere kafiye seçmelerinde yardımcı olma, dil öğretme ihtiyacından dolayı vücuda getirilmiştir.

Manzum sözlük yazma işi çok zor ve sorumluluk isteyen bir iştir. Zira manzum sözlük yazacak kişinin her iki dili de iyi bilen, her iki dilin ifade vasıtalarından ustaca yararlanan ve inceliklerine vakıf olan bir şair olması gerekir.

XIII. yüzyılın birinci yarısında yaşayıp eserler veren İran şairi Ebu Nesr Ferahî 617/1220 yılında manzum olarak kaleme aldığı Farsça-Arapça **Nesibü's-Sıbyan (Çocuklar için Esas)** adlı sözlüğü ile, Yakın Doğu'da manzum sözlükçülüğün temelini atmış ve manzum sözlük sahasında bir ekolün, geleneğın kurucusu olmuştur.

Azerbaycan âlileri arasında Ferahî'ye hitaben "**Ey sevgili, eğer sen güzelsen biz de kendimize göre çirkin değiliz; eğer sen kendine âşıkсан biz kendimize âşık değiliz**" diyerek ona ilk kez nazire yazan ve manzum sözlük sahasında ilk girişimde bulunan Hüsam HOYİ olmuştur.

Tuhfe-i Hüsam 1311'i Farsça, 1304'ü Türkçe olmak üzere 2615 kelimedenden ve aruzun en çok kullanılan remel, hezec bahirlerinde yazılmış 20 kıt'a - toplam 296 beyitten ibarettir.

Yazar, **Tuhfe-i Hüsam**'da kelimelerin anlamlarını dikkatlere sunarken aşağıdaki yollara baş vurur:

1. Sözlükte bir kelime için bir karşılık verir.
2. Bir kelime ikinci defa tekrar edildiğinde onun önceki mısradaki geçtiğine **dehi** kelimesiyle işaret edilir.
3. Mısraların hemen hemen hepsi akılda kolayca kalabilen, canlı, ahenkli türdendir. Yazar, Azerbaycan Türkçesiyle, iç kafiyenin ince, akıcı türünün en güzel örneklerinden birini ortaya koymuştur. Bu, yazarın, kelimelerin çabuk ezberlenebilmesi ve akılda kalabilmesi için eserde takip ettiği yollardan biridir:

Derd-ağrı, dozd-doğru, derun-iç u der-gapı

Bigah-er u dir-geç u dur-irag durur.

**Duzeh-tamu, heme-gamu, muyiden-ađlamag,
Periden-uçmag illah behiřt-uçmag durur**

**Goru-buy u boy-bala, deyesen gumařa-kala
Uluya-bozork, vala-ululamaga-kerami**

**Barmag-engořt u kömür engeřt imiř
Mengene-çerheřt u kerpiç-heřt imiř.**

4. Orta asır abidelerinin diline has olana kelime paralelizmine, eř anlamlı kullanımlara bu sözlükte çok az rastlanır. Bu durum, eserin manzum olmasından kaynaklanmaktadır.

5. Sözlükte "bil", "san", "anlagıl", "de", "ayıt", "şol", "illa", "kema" (böylece) "deyesen" vb. kelimelerle sık sık okuyucuya müracaat edilir.

Tuhfe-i Hüsam, dilimizin önceki devirlerine ait kelime hazinesi, gramer kaideleri, fonetik sistemi hakkında zengin bilgileri ihtiva eden bir eserdir. şimdi bazı önemli noktalara değinelim. Sözlükte filler, mastar ve diğer gramatik şekillerle birlikte verilmiş olsa da anlam itibariyle bu günkü kullanımlarından farklı değillerdir.

Gaz demekdr bekav, gazma-mekav

Dk demektr beriz, dökme-meriz

Herke çuyed yabed-isteyen bula,

Bad olsun, bud-idi, bařed-ola,

Goften-demek, řeniden-eřitmek, cevan-yigit,

Zaden-tođurmag ise nehaden-gomag durur.

Szlgn on üçüncü kıt'asında tamamen fillerden bahsedilmektedir.

İsim, sıfat, sayı, zamir vs. ile ilgili aşağıda vereceğimiz örnekler de isim soylu kelimelerin bu günkü kullanımlarıyla aynı olduğunu ortaya koymaktadır.

Sed-yüz, neved-togsan bil, pencah-elli, gırh-çel
Hefdat-yetmiş, anlagıl yığirmi-bist u si-otuz
Gare-siyeh, kebud-kök, espid-ag durur
Nesnenün issi-hodavend u hediv
Hem behadurlug-delir u alp-niv

Sözlükte sık sık karşılaştığımız basit cümleler, kelime birleşmeleri vs dilimizin o devirdeki sentaksı hakkında da önemli ip uçları vermektedir.

Reft serde zemestan ki getdi gış soğı
Behar amed ma'nisi geldi yene yazdur
Açug yatmışa derler hofte oryan
Uçug tutmışa derler divfermay

Edatlar, hal ekleri vs. de yazarın dikkatinden kaçmamıştır.
ber-üzre, ba-ile, den-ez, der-de...

Sözlükteki kelimeler leksik-semantik bakımdan çok çeşitlilik arz etmektedir. Eserde, insanî-akrabalık ilişkilerini bildiren adlar, organizmayla ilgili adlar, terimler, silah, giyecek, yiyecek, eşya, bitki, hayvan adları vs. yer almaktadır.

Sözlük aşağıdaki musralarla tamamlanır:

Bu kitabı oğıçag, lügetin yetin tuyuçag
Ana kim gerekdür heyre, ana heyre Hüsamı

**Eger ol Hüsam-ı şair, bu Hüsamı bir göreydi
Diyedi zehi, düreydi, söz ü defterin düreydi**

Üçüncü mısradaki geçen **Hüsam-ı şair** ve **bu Hüsam** ifadeleriyle şair kendinden söz etmektedir. Hüsam, üçüncü ve dördüncü mısralarda **Şair Hüsam** ile **Sözlükçü Hüsam**'ı karşılaştırmakta ve **Sözlükçü Hüsam**'ın üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Yazar, eserini onuncu kıtasının sonunda yine adını söyler:

**Çün müveşşehle huruf oldu tamam
Hetmedüp vallahu e'lem der Hüsam**

Hüsam'ın Armağanı kendinden sonra yazılan pek çok manzum sözlüğe örnek teşkil etmiştir. Zira XVI. yüzyılda yaşamış olan büyük Türk âlimi, şairi İbrahim İbn Hodaydad Şahidî, Tuhfe-i Şahidî adlı sözlüğünü, Hüsam'ın **Tuhfe-i Hüsam**'ından ilham alarak 920/1514 yılında yazar.

**Ogudum evvela Tuhfe-i Hüsam'ı
Müetter oldu onunla can-ı meşami
Diledim ki, yazam bir hoşçe name
Nezire ola ol, Tuhfe-i Hüsam'e**

Tuhfe-i Hüsam, hem sanat eseri hem de sözlük olarak köklü gelenekleri, sistematığı olan bir dilin abidesidir. Bu eser, Azerbaycan Türkleri'nin XIII. yüzyıldan önce sözlü ve yazılı dilde manzum ve mensur eserler vücuda getirdiklerini bir kez daha açıkça ortaya koymaktadır. Ancak ne yazık ki, anılan bu eserlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli sebeplerden dolayı günümüze kadar gelip ulaşmamıştır. Mesela XI. yüzyılın ikinci yarısında Beylegan Şehri'nde dünyaya gelen Azerbaycan edibi ve şairi Mes'ud İbn Namdar,

Hayriyye adlı eserinde kendisinin Arapça, Farsça vs. şiirlerinin yanı sıra Türkçe şiirlerinin de olduğunu kaydeder. Ancak ne yazık ki, onun Türkçe şiirleri de bu güne kadar bulunmayan kayıp eserler arasında yer almaktadır.

Dil ve edebiyat tarihimiz için büyük önem arz eden **Tuhfe-i Hüsam** Azerbaycan sözlükbilim tarihinde ilk manzum sözlük, Hüsam HOYİ ise ilk manzum sözlük yazan Azerbaycan âlimidir.

E. N. Necip XIV. yüzyılda Hindistan'da Bedreddin İbrahim tarafından hazırlanan **Zefenguya ve Cehanpuya** (Konuşan ve dünyayı öğrenenlerin sözlüğü) adlı altı sayfalık Türkçe-Farsça sözlüğün, Türkçe-Farsça olarak hazırlanan sözlüklerin ilk örneği olduğunu kaydetmektedir. (bk. **Türkский Yazık Deliyskogo Sultanata XIV veka**. Sov. Türkologiya, 1982, No: 2, s. 72)

Oysa Türk-Fars sözlükbilim tarihinde ikidilli sözlükleri hazırlayan ilk âlimler Hüsam HOYİ ve Hinduşah Nahçıvanî, ilk eserler ise **Tuhfe-i Hüsam** ve **Sihah'ü-l Acemiyye**'dir.

Tuhfe-i Hüsam XIII. yüzyıl klasik şiir dili hakkında önemli bilgileri ihtiva eden bir eserdir. Eserde, Azerbaycan Türkçesinin sentaktik - morfolojik yapısı (bazı istisnalar dışında) tarif edilmeden aruz vezninin uygulandığı, bir başka deyişle şiir dilimizin zor da olsa aruz veznine uygunluk gösterdiği, klasik şiir dilinde aruz vezni ile yazma zorluğunun (**Nazm-ı nazik Türki lafz ile iken düşvar olur**) Hüsam tarafından aşıldığı dikkati çeker.

Hüsam, sözlüğünü Azerbaycan Türkçesi ile manzum olarak kaleme alırken aruzla ilgili zorluğu, güçlüğü ortadan kaldırmak ve aruz vezninin ahengini verebilmek için dilimize yatkın, kolay telaffuz

edilen, insanın zihnine çabucak yerleşebilen anlamlı ve ahenkli kelimelerle birlikte ton, vurgu vs.den de istifade etmiştir. Biz bu sebeple Hüsam'ın manzum kıtalarını okurken onun aruzun nabzını tuttuğunu ve aruzu klasik şiirimize ustaca uyguladığını hissederiz. Azerbaycan şiirinde aruzun yerleşmesi ve millileşmesinde hiç şüphesiz Hüsam'ın da emeği, hizmeti olmuştur.

Tuhfe-i Hüsam, Türkçe bir eser olarak, Türk dilinin öğrenilmesi bakımından da Türkoloji ilmi için eşi bulunmaz bir eser olma özelliği taşır.

issi-sahib: sahip

alp-igid: yiğit

yetin-gudretli: kudretli

zehi-eşg olsun: aşk olsun

düreydi- 1. çalışsaydı, 2. bağlıyaydı, örteydi.

1. çalışsaydı, 2. bağlayaydı, kapayaydı

müveşşeh-ziynet, ber-bezek: süs, bezek

müetter-etirli: ıtırh, güzel kokulu

meşam-iy duygusu: koku, koku alma, burun

Vallahu e'lem-Allah bilir: Allah bilir

diyedi-diyeydi: diyeydi

ogıçag-oğuyacak: okuyacak

gomag-goymag: koymak

sogı-soyugu: sovuğu

der-deyir: diyor

er-erken: erken